

شناسایی و تبیین سیر تربیتی دعا از منظر آموزه‌های امام سجاد (ع)

مه‌ری صادقیان! مریم نسا‌ج*^۲

شناسه دیجیتال (DOI): [10.22084/DUA.2024.29724.1097](https://doi.org/10.22084/DUA.2024.29724.1097)

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۰۴/۲۹ - تاریخ پذیرش: ۱۴۰۳/۰۶/۲۸

چکیده

صحیفه سجادیه سرشار از دعاهای تربیتی امام سجاد (ع) است. هدف پژوهش حاضر شناسایی و تبیین سیر تربیتی دعا با استفاده از فرازهای صحیفه سجادیه است. این پژوهش کیفی با به‌کارگیری روش تحلیل مضمون انجام شده و داده‌ها از طریق نرم‌افزار MAXQDA دسته‌بندی و سازمان‌دهی شده است. نتایج پژوهش حاضر، دارای سیر تربیتی سه مرحله‌ای برای دعا بود که به ترتیب شامل حقیقت‌یابی، عرضه درخواست، بخشش و اجابت است. مرحله حقیقت‌یابی در دو بخش بصیرت‌یابی حقیقت عطاکننده (توانایی خدا، مهربانی و رحمت الهی، دانایی خدا، بی‌نیازی خدا) و هویت‌شناسی دعاکننده (حقارت انسان، بی‌پناهی انسان، نیازمندی انسان، فقر انسان) بررسی شده است. مرحله عرضه مؤثر درخواست در دو بخش درخواست شخصی اثربخش (توجه به نوع و حالت صحیح درخواست فرد) و درخواست اثربخش (درخواست خیرخواهی و اصلاح دیگران، عرضه نکردن درخواست خود به دیگران، درخواست عزت خود در برابر دیگران، درخواست مشترک برای خود و دیگران) تبیین شده است و مرحله بخشش و اجابت، در دو بخش بخشش و عطا الهی (فراگیری و گستردگی بخشش و احسان الهی، عظمت و بزرگی عطا و بخشش الهی، سهولت بخشش الهی، عطا و احسان فضل‌گونه الهی، عطا و بخشش بدون چشم‌داشت الهی، عطا مصلحت‌آمیز الهی) و اجابت الهی (سهولت اجابت در دایره وسیع الهی، ضمانت الهی در اجابت خواسته‌ها) عنوان گردیده است.

کلیدواژه‌ها:

صحیفه سجادیه، امام سجاد(ع)، سیر تربیتی دعا، حقیقت‌یابی، عرضه مؤثر درخواست، بخشش و اجابت.

۱- دکترای فلسفه تعلیم و تربیت، دانشگاه اصفهان mm.sadeghiyan@yahoo.com

۲- استادیار گروه آموزش معارف اسلامی، دانشگاه فرهنگیان، تهران، ایران (نویسنده مسئول) * m.nassaj@cfu.ac.ir

۱. مقدمه

دوران زندگی امامت امام سجاد (ع) از سخت‌ترین ایام زندگی ائمه (ع) است. با اسارت خود و اهل بیت رسول‌الله (ص) آغاز شد و در سنگین‌ترین وضعیت فرهنگی و اجتماعی ناشی از تسلط بنی امیه ادامه یافت. یکی از شیوه‌های نشر حدیث امام از طریق دعا و نیایش بود. آن حضرت به دلیل خفقان حاکم بر جامعه، آموزه‌های تربیتی را با خواندن دعا‌های گوناگون و متنوع بیان می‌نمود. برخی از این ادعیه در کتاب صحیفه سجادیه بیان شده است. صحیفه سجادیه مجموعه‌ای از ۷۵ دعا و نیایش بوده است که امام سجاد(ع) آن را بر امام باقر(ع) و برادرش زیدبن علی املاء نموده است. مجموعه حاضر شامل ۵۴ دعا است (طباطبایی، ۱۳۸۹، ۱۲۹).

امام سجاد(ع) باتوجه به شرایط حاکم در عصر خود با دعا و مناجات به توسعه فرهنگ دینی پرداخته‌اند. دعا از عمیق‌ترین نیازهای انسان، ارتباط با پروردگار است. دعا در لغت به معنی صدازدن همراه با درخواست از خداوند است از ریشه سه حرفی دعو است. به معنی درخواست شخصی فرودست با خضوع و فروتنی از شخصی بلندمرتبه و فرادست، حالت خواستن از خداوند متعال (راغب اصفهانی، ۱۴۱۲: ۴/۳۱۵).

نیایش نوعی ارتباط با خالق هستی است که همراه با شیوه‌هایی از تفکر است که انسان را به مبدأ هستی متصل می‌کند. دعا و نیایش مفهوم درون دینی است که جایگزین عوامل علی و معلولی، تلاش، اراده، اندیشه و برنامه‌ریزی بشر نمی‌شود و همچون مشق شبانه کودکان نیست که پاداش مستقیم روزانه را در پی دارد. بنابراین، نتایج مادی نیایش عموماً مبهم و آمیخته با اسباب و علل دیگر است که در شکل رحمت و برکت نامرئی به ما ارزانی می‌گردد. نگرش درست این است که همیشه دعا کرد؛ نه این که هرگاه مضطر شد، به دعا پرداخت (علی‌زاده و فدایی، ۱۳۹۱: ۵۸).

اما آنچه در دعاکردن مهم است، درست دعاکردن می‌باشد تا درخواست‌های انسان با توجه به مصلحتش به هدف اجابت برسد. انسان قبل از این که دست به دعا بردارد، باید از حقیقت وجودی خود و خدا آگاه باشد. با یک حقیقت‌یابی صحیح، می‌تواند به حقیقت وجود خود و این که در پیشگاه الهی در چه جایگاهی است، پی ببرد؛ اما غیر از حقیقت‌یابی، نیاز است بدانند چگونه درخواست‌های خود را به صورت مؤثر مطرح کند. آیا فقط برای خود دعا کند یا دعایش همگانی باشد؟ نحوه عرضه دعا به پیشگاه خداوند با چه ظرافت‌هایی همراه باشد تا مشمول عنایت الهی گردد؟ وقتی انسان از حقیقت‌یابی درست از عطاکننده و دعاکننده برخوردار باشد و درخواست درست و صحیح به خدا ارائه نماید، می‌تواند

مطمئن باشد که سیر دعا را به صورت اصولی و منطقی طی کرده است، اما این سیر باید از یک منبع موثق استخراج گردد.

با توجه به این که این دعاها از امام سجاد (ع) می باشد که خداوند درباره ایشان فرموده است: «إِنَّمَا يُرِيدُ اللَّهُ لِيُذْهِبَ عَنْكُمُ الرِّجْسَ أَهْلَ الْبَيْتِ وَيُطَهِّرَكُمْ تَطْهِيرًا» (احزاب، ۳۳)، پس می توان سیر واقعی تربیتی دعا را از بین نیایش های ایشان استخراج نمود؛ بنابراین، سوال اصلی پژوهش این است که چگونه می توان سیر تربیتی دعا از منظر امام سجاد (ع) را شناسایی و تبیین کرد؟ در این راستا، لازم است به سه سوال فرعی پاسخ داده شود که عبارتند از ۱. چیستی حقیقت عطاکننده و دعاکننده را بر پایه دعاهای صحیفه سجادیه امام سجاد علیه السلام تبیین نمایید؟ ۲. چگونه می توان درخواست های مؤثر در دعا بر پایه دعاهای صحیفه سجادیه امام سجاد (ع) را به درگاه الهی عرضه کرد؟ ۳. بخشش و عطای الهی و اجابت درخواست دعاکنندگان بر پایه دعاهای صحیفه سجادیه امام سجاد علیه السلام چگونه است؟

۱-۱. پیشینه تحقیق

افراسیابی و مولوی (۱۴۰۱) در پژوهش «نقش دعا در بحران های اخلاقی انسان معاصر (باتکیه بر معارف صحیفه سجادیه)» بیان می کنند، دعا به عنوان یک عبادت در برخی بحران های اخلاقی معاصر، آثار چشم گیری در گرایش به زهد و تقوا به عنوان بهترین توشه دنیا، مقابله با شیطان، جلب محبت خداوند دارد... و انسان را در مسیر رسیدن به خواسته های هدایت می نماید. ارزگانی (۱۴۰۱) در پژوهش «آداب حاجت خواهی در صحیفه سجادیه» بیان نمودند دعا و نیایش یک ضرورت و نیاز فطری است و به حاجت خوانی موحدانه، متوسلانه، مجدانه، خاضعانه پرداخته است.

پاشایی و ایزدی و سجادی پور (۱۴۰۱) در پژوهش «آسیب شناسی معرفت شناختی دعا در فرهنگ شیعه» بیان نموده است اگر شخص دعاکننده از نظر معرفتی دانش و بینش مناسبی نسبت به دعا، محتوا و کارکرد آن نداشته باشد، کمال و تعالی مورد نظر اتفاق نمی افتد.

بشیر و مؤذن (۱۳۹۳) در پژوهش «الگوی ارتباطی - فرهنگی دعا در فرهنگ اسلامی - شیعی با تأکید بر ادعیه صحیفه سجادیه» با بررسی آیات و روایات، جنبه های عرفانی و فلسفه دعا در مقایسه با علم ارتباطات و ابعاد پیچیده ارتباطی این پدیده در قالب سطوح و انواع ارتباطات با تأکید بر صحیفه سجادیه مورد بررسی قرار گرفت.

نجاتی حسینی (۱۳۹۲) در پژوهش «دعا: یک کنش اجتماعی دینی - مؤثر، مستمر، فراگیر (تحلیل ادبیات دعا پژوهی)» بیان می کند: دعای دینی از حیث محتوایی سه گونه متصور است: الف) دعای

ابراهیمی که وجه بارز آن تعبد و تدین، ب) دعای اسلامی که وجه بارز آن ایجاد ارتباط با خداوند است و ج) دعای شیعی و سرآمد آن که خصوصیت ممتاز آن تجلی نیاز و عشق، خودآگاهی اجتماعی است.

بهشتی و قریب (۱۳۹۰) در پژوهش «نقش دعا در تربیت انسان از دیدگاه قرآن و کلام معصومین (ع)» نقش دعا در تربیت انسان از چهار جنبه مورد بررسی قرار داده است و مراتب دعا به چهار قسم رفع حوائج مادی، دفع مشکلات و بلاهای دنیوی، دفع عذاب‌های اخروی، اجابت نیاز فطری درونی انسان به محبوب بیان نموده است.

سلمان‌پور (۱۳۸۴) در پژوهش «فرهنگ‌سازی امام سجاد (ع) با زبان دعا» بیان می‌کند: ضرورت دعا در حیات انسانی راز نهفته‌ای است و این امر را از طریق دلیل تاریخی، دلیل فطری، دلیل عقلی، دلیل نقلی اثبات می‌کند. ابراهیمی (۱۳۸۳) در پژوهش «جلوه‌های عرفانی دعا در صحیفه سجادیه» بیان می‌کند دعا در منظر عارفانه زیباست؛ زیرا نفس دعا کردن مطلوب است و دعا در نگاه عارفانه تابع اذن خداوند است و به همین دلیل دعا کردن لذت بخش است.

باتوجه به پژوهش انجام‌شده پاشایی و ایزدی و سجادی‌پور (۱۴۰۱) بیان نمودند، هرچه بینش انسان نسبت به حق تعالی و اسماء و صفات خداوند عمیق‌تر باشد، مشکلات معرفت‌شناختی نسبت به دعا، محتوا و کارکرد آن پیش نمی‌آید. احمدی فراز (۱۳۹۲) مکانیسم‌های ارتقاء سلامت را در دعاهای صحیفه سجادیه از نظر فیزیولوژیک و رفتار بهداشتی و حمایت اجتماعی و مالی مورد بررسی قرار داده است. سلمان‌پور (۱۳۸۴) امام سجاد (ع) از طریق دعا به تعلیم فرهنگ شیعی پرداخته و هدف دعا و عوامل کشش به دعا و ثمرات دعا را بیان نموده است. ابراهیمی (۱۳۸۳) بیان می‌کند دعا دارای مراتبی است: دعای تاجرانه، دعا در مرتبه درک تجلی افعال خداوند و دعا در مرتبه تجلی صفاتی خداوند. ارزگانی (۱۴۰۱) در پژوهش خود بیان نموده، آداب حاجت خواهی را نیایش نیازمندان، حاجت‌خواهی امیدوارانه، نقطه امید، نیایش فقیرانه دانسته است. نجاتی حسینی (۱۳۹۲) در پژوهش خود دعاخوانی و دعا کردن یک کنش اجتماعی دینی است. کنشی مؤثر به لحاظ اعتقاد و باور دعاکنندگان مبنی بر اثرات مثبت آن بر فرد و زندگی، مستمر به لحاظ شایع بودن آن در تمام ساعات زندگی روزمره فردی و اجتماعی و فراگیر به لحاظ جریان داشتن دعا در تمامی رخ دادهای زندگی روزمره است، لیکن پژوهشی که سیر تربیتی دعا از منظر امام سجاد (ع) را در مراحل حقیقت‌یابی، عرضه مؤثر درخواست، بخشش و اجابت استخراج کرده باشد، دیده نشد؛ لذا این پژوهش در نوع خود نوآورانه است.

۲-۱. روش پژوهش

روش تحلیل مضمون، روشی کیفی است برای شناسایی، تحلیل و گزارش کردن مضامین در داده‌هاست. مضامین یا با توجه به معانی ظاهری یا آشکار داده‌ها شناخته می‌شوند و چیزی فراتر از آن در متن وجود ندارد یا فراتر از معانی آشکار محتوای داده‌هاست و ایده‌ها، مفروضات و مفاهیم نهفته است که شناسایی می‌شوند (خنیفر و مسلمی، ۱۳۹۵: ۷۲). این روش قابل انعطاف‌پذیری بسیار است و از جهت کاربردی بودن در خصوص انواع متون و آثار مکتوب به کار می‌رود (براون و کلارک، ۲۰۰۶). تحلیل مضمون در اصل به دنبال پاسخ‌گویی به این پرسش است که «داده‌ها چه می‌گویند» و به دنبال «الگویابی» از داده‌هاست (ریان و براند، ۲۰۰۰). به دلیل انعطاف‌پذیری این روش و کاربردی بودن آن در استخراج مضامین متون، از این روش استفاده شده است.

ابزار تحقیق: گردآوری و اطلاعات مورد نیاز برای سیر تربیتی دعا از منظر صحیفه سجادیه با استناد به روش اسنادی از طریق غور در منابع و مآخذ مرتبط و ارجاع مستقیم به صحیفه سجادیه، مخصوصاً دعای سیزدهم صحیفه سجادیه است. جامعه پژوهش: صحیفه مبارکه سجادیه و نمونه پژوهش: از عبارات صحیفه سجادیه در مورد دعا کردن، مخصوصاً دعای سیزدهم این کتاب استفاده شده است. روش تحلیل مضمون مبتنی بر فرایند کدگذاری است. شبکه مضامین براساس یک رویه مشخص، مضامین زیر را نظام‌مند می‌کند: ۱. مضامین پایه (کدها و نکات کلیدی موجود در متن). ۲. مضامین سازمان‌دهنده (مقولات به دست آمده از ترکیب و تلیخیص مضامین پایه) ۳. مضامین فراگیر (مضامین عالی در برگرفته اصول حاکم بر متن به عنوان یک کل) سپس این سه سطح هم‌راهِ با روابط میان آن‌ها نشان داده می‌شود (عابدی جعفری و همکاران، ۱۳۹۰).

براین اساس، نخست خوانش صحیفه سجادیه و سپس کدهای شناسایی شده و مضامین پایه استخراج گردید. در مرحله بعد مضامین پایه براساس مشترکات و افتراقات از هم جداسازی شده و در قالب مضامین سازمان‌دهنده دسته‌بندی گردید.

۲. یافته‌های پژوهش

در این پژوهش با کدگذاری متون و استخراج مضامین پایه، سازمان‌دهنده و فراگیر، سه سؤال فرعی حقیقت‌یابی عطاکننده و دعاکننده، عرضه مؤثر درخواست، بخشش و اجابت پاسخ داده شد که پاسخ‌های به دست آمده توانست سؤال اصلی پژوهش یعنی سیر تربیتی دعا از منظر امام سجاد (ع) را شناسایی و تبیین نماید.

مضمون فرآگیر	مضمون	مضمون پایه	مضمون سازمان دهنده	مضمون	مآخذ	ردیف							
حقیقت‌یابی	بصیرت‌یابی حقیقت عطاکننده	توانایی خدا	توانایی خدا بر انجام هر کار قدرت الهی بر انجام هر کار توانایی حکم کردن خدا بر هر کس با هر چیز توان الهی در راه‌گشایی و فرج توانگری خدا برای کامل و سرشار کردن عطایای مردم توانایی خدا در برطرف کردن گرفتاری و دور ساختن بلا توانایی الهی برای حمایت از انسان ناتوان نشدن خدا در برابر هیچ کس به خاطر قدرتش قدرت پرده‌پوشی خداوند برای امور پنهان و بدنام‌کننده انسان دوام سلطنت الهی برای ترحم به انسان و عدم افزایش و کاهش آن با طاعت و معصیت او	۲۷ فراز ۱۸	۳۲ فراز ۳۳	۳۶ فراز ۵	۷ فراز ۸	۲۷ فراز ۱	۷ فراز ۱۰	۳۱ فراز ۲۵	۲ فراز ۱	۴۱ فراز ۳	۵۰ فراز ۶
				مهربانی و رحمت الهی	رحمت فناپذیر الهی نسبت به تمام ملک و ملکوت رحمت الهی پناه‌دهنده انسان رحمت الهی برای پناه‌دادن انسان رحمت الهی یاری‌دهنده انسان در کنترل نفس سرکش او مهربانی و رحمانیت خدا در دنیا و آخرت مهربانی خدا نسبت به دعاکننده پیشی گرفتن رافت و رحمت الهی بر غضب و عذابش	۵ فراز ۳	۸ فراز ۱۰	۳۱ فراز ۲۱	۹ فراز ۴	۵۴ فراز ۱	۱۱ فراز ۵	۱۲ فراز ۹	
					حمایت الهی	خدا تنها پناهگاه گره‌گشا خدا یاری‌دهنده هر نیازمند رانده‌شده خدا بهترین کس یاری‌خواهان خدا تنها امید انسان خدا پناهگاه انسان یاری خدا به انسان بدون مقدمه	۷ فراز ۴	۱۶ فراز ۴	۲۴ فراز ۱۱	۲۸ فراز ۹	۴۹ فراز ۳	۴۹ فراز ۶	
						بی‌نیازی خدا	بی‌نیازی خدا از همه آفریده‌ها خدا بی‌نیازترین بی‌نیازان خدا بی‌نیازکننده فرد ناتوان	۱۳ فراز ۱۱	۱۰ فراز ۳	۲۱ فراز ۱			
							ی	دانش محیط به همه چیز خداوند در درخواست خیر	۳۳ فراز ۱				

هویت‌شناسی دعا کننده		دانایی نامحدود الهی به ستم وارد شده بر مظلوم	۱۴ فراز ۱
		دانایی خدا به هر چیز	۴۷ فراز ۲
	فقر انسان	تهی دستی انسان و توانگر شدن به غنای الهی	۲۵ فراز ۱۱
		تهی دستی انسان نزد خداوند توانگر	۳۱ فراز ۲۴
		ناتوانی انسان در برابر امور سخت	۴۹ فراز ۵
		بیچارگی و تهی دستی انسان	۴۸ فراز ۴
		ناتوانی و بیچارگی انسان در برابر خداوند و کمک الهی	۲۱ فراز ۷
فقر و عجز مخلوقات نسبت به خداوند متعال		۱۲ فراز ۴	
ناتوانی انسان در برابر آتش الهی		۵۰ فراز ۵	
عدم تاب‌آوری نیروی انسان بر عذاب الهی		۳۹ فراز ۵	
تاب و توان نداشتن انسان نسبت به عدل الهی		۱۰ فراز ۲	
عدم طاقت انسان بر امور سخت	۲۲ فراز ۲		
انسان فقیرترین فقرا در درگاه الهی	۱۰ فراز ۳		
نیازمندی انسان	نسبت دادن نیازمندی به آفریده‌ها	۱۳ فراز ۱۲	
	نیازمندی انسان فقیر مطلق به بی‌نیاز مطلق	۱۳ فراز ۵	
	نیازمندی انسان به عطا و احسان الهی	۵ فراز ۷	
	نیاز انسان به خدا و رفع نشدن نیازش توسط دیگران	۱۶ فراز ۱۶	
	نیازمندی شدید و نیروی ضعیف انسان	۵۴ فراز ۳	
	تداوم نیاز بندگان به خدا و قطع نشدن آن	۱۳ فراز ۹	
حقارت انسان	ذلت و خواری انسان در پیشگاه الهی	۳۱ فراز ۹	
	خواری و فروتنی انسان در برابر خداوند	۵۰ فراز ۴	
	تواضع جمیع آفریده‌ها در برابر بزرگی خدا	۴۷ فراز ۲۶	
	انسان کمترین کمتران و خوارترین خواران	۴۷ فراز ۷۵	
نفس سرکش انسان	نفس انسان دستوردهنده به بدی و انتخاب‌کننده باطل و نجات آن از طریق توفیق و رحمت الهی	۹ فراز ۴	
	میل شدید انسان به معصیت	۳۹ فراز ۱	
	نفس سرکش انسان و نجات آن از طریق حفظ الهی	۲۰ فراز ۱۹	
پناهنده‌ی انسان	پناهندگی انسان به عزت الهی	۲۵ فراز ۱۱	
	پناهندگی انسان به عزت الهی	۲۰ فراز ۲۵	
	پناهندگی انسان به خدا از فتنه‌های شیطان	۱۷ فراز ۱	

عروضه مؤثر درخواست	درخواست شخصی آریخش	توجه به فرج صحیح درخواست فرد	درخواست برای کم دانستن خوبی های انسان و زیاد شمردن بدی های خود	۲۰ فراز ۱۰
			درخواست اصلاح و تکمیل امور ناپسند و پسندیده انسان	۲۰ فراز ۶
			درخواست برای اصلاح کامل کار دنیا و آخرت	۲۲ فراز ۱۰
			درخواست امور مفید به حال آخرت	۲۰ فراز ۳
			درخواست بندگی شایسته و رستگاری در آخرت	۲۰ فراز ۱۸
			درخواست برای قرار دادن مرگ در دیدگانش	۴۰ فراز ۲
			درخواست برای قرار گرفتن در موجبات ثواب و باقی نماندن در موجبات عقاب	۹ فراز ۷
			عدم درخواست دوست داشتنی منحصر به دنیا و مقدمه بلای قطع نشدنی آخرت	۱۸ فراز ۱ و ۲
			درخواست بی نیازی از آرزوهای دورودراز	۴۰ فراز ۱
			درخواست اصلاح کامل دنیا و آخرت	۲۵ فراز ۹
			درخواست راه حق و طاعت الهی و عدم سستی در آن	۲۰ فراز ۵ و ۱۱
			درخواست نگذاشتن عمل انسان در ترازوی عدالت الهی	۴۱ فراز ۲
			درخواست خشنودی خداوند	۲۲ فراز ۱
			درخواست عمل کسب کننده دوستی خدا	۵۴ فراز ۳
			درخواست از کرامت الهی	۴۱ فراز ۱
			درخواست از فضل و کرم الهی به جای عدل الهی	۱۳ فراز ۲۰
		توجه به حال درست درخواست فرد	درخواست با حالت بیم و زاری و پناه خواهی از خداوند	۴۷ فراز ۷۴
			درخواست با حالت اقرار به درماندگی و خطا کاری انسان	۵۳ فراز ۲
			درخواست با حالت اعتراف به بدی انسان و بی پناهی او	۵۲ فراز ۹
			درخواست با حالت تهی دستی و بیم ناکی	۵۱ فراز ۹
			درخواست با حالت الحاح و زاری جهت دریافت توجه و رحمت الهی	۱۳ فراز ۲۱
			درخواست از خدا با حالت اخلاص در آسایش و درماندگی	۲۲ فراز ۱۴
			درخواست با حالت رضا و خشنودی انسان در برابر خواست و اراده الهی	۱۴ فراز ۱۳
			صبر انسان بر آورده شدن درخواست و حل آن به عنایت الهی و مسیبت شرعی	۱۳ فراز ۱۵
			درخواست با حالت امیدواری	۴۶ فراز ۱۵
			درخواست با حالت خوف و رجا	۵۲ فراز ۱۱
		درخواست با حالت خوف و رجا	۳۲ فراز ۲۰	
			درخواست از خدا با حالت اطمینان به برآوردن خواسته	۱۳ فراز ۱۸
	توسعه		درخواست طلب خیر از خدا برای انسان و خشنودی و تسلیم در برابر امر محقق شده	۳۳ فراز ۲
			درخواست گذشت و عفو الهی با حالت زاری	۳۶ فراز ۳

درخواست جمعی اتریش	مشرک برای خود و دیگران	درخواست رحم الهی با اقرار انسان به حقیر و ناچیز بودنش	۵۰ فراز ۶
		درخواست سلامتی یقین با رحمت الهی	۲۰ فراز ۲
		درخواست گزینش موفقیت‌آمیز بهترین و شایسته‌ترین در امور شبهه‌دار و مبهم با یاری جستن از خدا	۲۰ فراز ۲۱
		درخواست کامل شدن نیت با لطف الهی	۲۰ فراز ۲
		درخواست اصلاح فساد با قدرت الهی	۲۰ فراز ۲
		درخواست مصرف ثروت در سبیل الهی برای انفاق‌کننده و انفاق‌شونده	۲۰ فراز ۲۳
		درخواست جبران تهی دستی و نداری انسان با توانایی الهی	۱۰ فراز ۳
		درخواست از توانایی الهی برای برطرف کردن گرفتاری و بلا	۷ فراز ۱۰
		درخواست از خدا برای خود و دیگران	۸ فراز ۱۰
		درخواست از خدا برای حفظ خود و دیگران از شر شیطان	۱۷ فراز ۱۰
درخواست شریک شدن در دعای شایسته دیگران	۴۸ فراز ۳		
درخواست جمعی اتریش	مشرک برای خود و دیگران	درخواست عزت نزد مردم و خواری نزد خود	۲۰ فراز ۴
		درخواست ذلت نزد خدا و عزت در میان دیگران	۴۷ فراز ۱۱۸
		درخواست برملا نکردن امور پوشیده ننگ آور انسان در برابر چشم بزرگان و پیشوایان	۴۱ فراز ۲
		درخواست خیرخواهی در برابر بی‌مهری مردم و پایدار ماندن بر آن	۲۰ فراز ۹
		درخواست عفو الهی توسط انسان ستم‌دیده برای ستم‌کننده به او	۳۹ فراز ۲
		درخواست از خدا برای اصلاح بداندیشی‌های دیگران	۲۰ فراز ۹
		درخواست هر حاجت از خدا و امید نداشتن به غیر او	۵۱ فراز ۱۱
		درخواست جهت قطع نشدن امید انسان از خدا و روانه نکردن حاجت به سوی غیر او	۱۳ فراز ۲۲
		ناامیدی از غیر خدا و درخواست از خدا	۱۳ فراز ۱۷ و ۱۸
		عدم درخواست از غیر و عرضه نیاز به خدا	۲۰ فراز ۱۲ و ۳
درخواست تنها از خدا نه از غیر خدا	۲۲ فراز ۲		
درخواست عزت‌مندانه در چشم‌کندن از دست مردم	۱۳ فراز ۱۷ و ۱۸		
دوری از دونگریبی به کرم خدا و دست مردم در طلب حاجت	۲۸ فراز ۶		
درخواست از غیر خدا باعث خواری و تهی دستی	۱۳ فراز ۱۴		
عدم درخواست از اسباب و وسائل به‌جای خدا و محروم نشدن از احسان الهی	۵۲ فراز ۱۰		
درخواست بندگی خدا برای بی‌نیاز شدن انسان از هر چیز	۱۳ فراز ۱۴		

		درخواست نکردن از طاغوت و دشمن اسلام و فوت نشدن احسان الهی	۱۳ فراز ۱۴
بخش و اجابت	بخش و عطای الهی	عطای الهی از طریق دارایی عظیم	۱۳ فراز ۱۹
		بخشش الهی از نعمت‌های بزرگ و عظیم	۷ فراز ۳۶
	راگیری و گسترده‌گی بخشش و احسان الهی	عطا و بخشش نفیس و بزرگ الهی	۶ فراز ۳۳
		عفو و بخشش بزرگ الهی	۸ فراز ۴۸
بخش و عطای الهی	راگیری و گسترده‌گی بخشش و احسان الهی	نعم غیر قابل شمارش خداوند	۲۳ فراز ۴۶
		نعم بی‌حد و حدود تمام‌نشدن خداوند	۷ فراز ۱۳
		نعمت‌های سرشار و کامل الهی در هر حال و هر زمان	۵۱ فراز ۵
		پراکندگی نعمت الهی در میان تمام آفریده‌ها	۱۴ فراز ۳۹
		منع نشدن احسان الهی از احدی	۱۳ فراز ۳۹
		احسان الهی به انسان در تمام حالات	۱۲ فراز ۵
		وسعت بخشش الهی	۲۴ فراز ۴۷
		عطای الهی بیشتر از محروم کردن او	۱۶ فراز ۹
		احسان الهی علی‌رغم عملکرد بد انسان	۱۴ فراز ۴۹
		احسان و گذشت الهی نسبت به گناهکاران	۷۵ فراز ۴۷
		گذشت گسترده الهی از بدکاران برای گشودن راه بازگشت همراه با امیدواری برای آن‌ها	۹ فراز ۳۹
		برخوررداری گناهکاران از بخشش الهی	۷ فراز ۴۸
		احسان و لطف بی‌پایان و بدون کاستی خداوند	۴۷ فراز ۴۵
عفو فراگیر خدا برای تمام موجودات هستی	۳ فراز ۵۰		
خدا شایسته‌ترین بخشش‌کننده	۴۷ فراز ۱۱۶		
بخشش الهی برتر از بخشش هر دست دیگر	۱۳ فراز ۱۹		
عطا و احسان الهی روش و عادتش	۷ فراز ۳۷		
سهولت بخشش الهی	سهولت بخشش الهی	سخت نبودن بخشش معصیت‌گران بر خدا	۱۳ فراز ۱۲
		سخت نبودن بخشش برای خدا و کاستی نشدن از او	۶ فراز ۳۹
		میسر نبودن نجات احدی بدون عفو الهی	۱۰ فراز ۲
		بخشش الهی بدون کاستن از توانگری او	۶ فراز ۴۸
فضل‌گونه الهی	فضل‌گونه الهی	قدرت خدا بر گذشت گناه کار و معروف به بخشش معصیت	۱۲ فراز ۱۵
		عدم استحقاق انسان برای دریافت بخشش الهی	۲۰ فراز ۱۵
		عطای الهی با وجود عدم استحقاق انسان	۱۳ فراز ۲۰
		عدم شایستگی مطیع و عاصی بر عطای الهی	۱۱ فراز ۳۷

			عطای الهی از باب احسان و تفضل نه معامله و داد و ستد عطای خدا از روی رحمت بخشش بندگان توسط خدا با پناه آوردن به فضل و احسان الهی بخشش بنده بر بنده دیگر با بهره گیری از فضل الهی ابتدایی بودن همه نعمت های الهی به آفریده ها بدون کار و کوشش آن ها بخیل نبودن خدا در عطا به انسان در موقع گدایی به درگاهش عطا به درخواست انسان و عطای ابتدایی به عدم درخواست او احسان بی مقدمه خداوند در حق بندگان	۱۳ فراز ۳ ۲۵ فراز ۱۲ ۱۰ فراز ۱ ۵ فراز ۱۱ ۱۲ فراز ۳ ۵۱ فراز ۵ ۴۹ فراز ۱۴ ۵۱ فراز ۲
		بدون چشم داشت الهی عطا و بخشش	بخشش الهی بدون منت گذاشتن عطای خدا بدون منت گذاری عطای الهی بدون چشم داشت	۱۳ فراز ۴ ۴۵ فراز ۵ ۱۶ فراز ۱۱
		عطای مصلحت آمیز الهی	عطای الهی بر اساس صلاح بندگان نه خواسته آن ها خیر بودن همه عطایای الهی	۱۳ فراز ۳ ۶ فراز ۱۱
اجابت الهی	سهولت اجابت در دایره وسیع الهی	سپردن همه حوائج به خدا ارائه کل حاجات به خدا خدا جایگاه درخواست انسان و روان کننده حاجت او اجابت تمام خواسته ها به دست قدرت الهی تحقق آرزو در امید به رحمت الهی حاجت روائی پیش از رسیدن به نهایت کرم الهی روا کردن حاجت پناهنده و اعتماد کننده به خدا اجابت الهی در موقع ناچاری و درماندگی آسانی روانمودن خواسته ها برای خدا آسان بودن تحقق درخواست ها برای خدا	۱۳ فراز ۲۳ ۲۵ فراز ۹ ۲۸ فراز ۸ ۱۳ فراز ۲ ۲۰ فراز ۲۸ ۴۶ فراز ۱۲ ۵۱ فراز ۱۲ ۵۱ فراز ۴ ۱۲ فراز ۱۶ ۲۱ فراز ۱۳	
	ضمانت الهی در اجابت خواسته ها	ضمانت الهی برای اجابت دعای بندگان ضمانت اجابت دعا توسط خدا واجب بودن پذیرش دعای بندگان توسط خداوند وعده الهی برای اجابت دعای بیچارگان	۱۲ فراز ۱۰ ۲۵ فراز ۹ ۱۰ فراز ۴ ۱۴ فراز ۱۲	

۳. تحلیل سیر تربیتی دعا از منظر آموزه‌های امام سجاده (ع)

صحیفه سجادیه یکی از ارزش‌مندترین میراث‌های معنوی اسلام و شیعه است که نه تنها کتابی برای دعا و نیایش، بلکه دانشگاهی برای تربیت انسان‌های متعالی و دعاکنندگان واقعی همه اعصار و نسل‌ها می‌باشد که در دنیای پر هیاهوی امروز کاربرد ویژه دارد؛ چرا که با زبانی شیوا و دل‌نشین به انسان می‌آموزد که چگونه درخواست خود را با خدا در میان بگذارد تا بهتر مورد هدف اجابت قرار گیرد. این نوشتار در این راستا، یک سیر تربیتی دعا طراحی کرده که همه دعا‌های صحیفه سجادیه مخصوصاً دعای ۱۳ را مورد واکاوی قرار داده است. این سیر دارای سه مرحله حقیقت‌یابی، عرضه مؤثر درخواست و بخشش و اجابت است.

۳-۱. حقیقت‌یابی

مرحله اول، حقیقت‌یابی است؛ یعنی برای این که درخواست دعاکنندگان موثر واقع شود، لازم است ابتدا به چستی دو طرف دعا یعنی عطاکننده و دعاکننده توجه شود تا با شناختی درست، دست به دعا برداشت. عطاکننده دعا، خداوند متعال است که حقیقتی نامحدود دارد. در این نوشتار حقیقت خدا در دعا‌های صحیفه سجادیه توانایی، مهربانی و رحمت، حمایت‌گری، بی‌نیازی و دانایی هستند.

توانایی خدا اشاره به توانایی و قدرت الهی در انجام هر کار دارد. (الْفَعْلُ لِمَا تُرِيدُ) ۲۷ فراز ۱۸، (أَنْتَ عَلَيَّ كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ) (۳۲ فراز ۳۳) نمونه‌هایی از این توانایی‌ها شامل توانگری و قدرت الهی در حکم کردن (تَحْكُمُ بِمَا شِئْتَ عَلَيَّ مَنْ شِئْتَ) (۳۶ فراز ۵)، عطا (أَسْبَغُ عَطَايَاهُمْ مِنْ جَدَّتِكَ) (۲۷ فراز ۱)، راه‌گشایی و فرج (وَ افْتَحْ لِي يَا رَبِّ بَابَ الْفَرَجِ بِطَوْلِكَ) (۷ فراز ۸)، رفع گرفتاری و بلا (أَنْتَ الْقَادِرُ عَلَيَّ كَشْفِ مَا مَنَيْتُ بِهِ وَ دَفْعِ مَا وَقَعْتُ فِيهِ) (۷ فراز ۱۰)، حمایت از انسان (اللَّهُمَّ لَا خَفِيرَ لِي مِنْكَ فَلْيَحْفَظْنِي عَزْكَ) (۳۱ فراز ۲۵) و پرده‌پوشی (وَ اطْوِ عَنْهُمْ مَا يُلْحِقُنِي عِنْدَكَ سَنَارًا) (۴۱ فراز ۳) است که بدون محدودیت و ادامه‌دار است و طاعت و معصیت انسان، آن را افزایش یا کاهش نمی‌دهد (مَلِكُكَ أَذْوَمُ مِنْ أَنْ تَزِيدَ فِيهِ طَاعَةَ الْمُطِيعِينَ أَوْ تَنْقُصَ مِنْهُ مَعْصِيَةَ الْمُدْنِبِينَ) (۵۰ فراز ۶) و او را در برابر احدی ناتوان نمی‌کند.

مهربانی و رحمت الهی برای تمام موجودات گسترده شده است. این رحمت پایدار و همیشگی است و هیچ‌گاه پایان نمی‌یابد (يَا مَنْ لَا تَقْنَى خَزَائِنُ رَحْمَتِهِ) (۵ فراز ۳). انسان به‌عنوان موجودی ضعیف و گناهکار، همواره دست نیاز به پناهگاهی دارد که توسط رحمت الهی برایش فراهم می‌شود (أَعِدْنِي مِنْ كُلِّ ذَلِكِ بِرَحْمَتِكَ وَ جَمِيعِ الْمُؤْمِنِينَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ) (۸ فراز ۱۰). نفس انسان همواره به سوی گناه و طغیان تمایل

دارد و رحمت الهی با یاری انسان، او را در کنترل نفس و رسیدن به کمال یاری می‌رساند (أَمَّا رَهَّ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمْتَ) (۹ فراز ۴). این رحمت تنها مختص دنیا نیست، بلکه در آخرت نیز شامل حال بندگان می‌گردد (يَا رَحْمَانَ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةِ وَرَحِيمَهُمَا) (۵۴ فراز ۱). که بر غضب و عذاب الهی تقدم دارد (يَا مَنْ عَفُوهُ أَكْثَرُ مِنْ نِقْمَتِهِ) (۱۲ فراز ۹).

حمایت الهی اشاره دارد به این که خداوند بهترین یاور انسان است که در شرایط سخت و دشوار به او پناه می‌برد. تنها خداست که گره‌های کور زندگی انسان را باز می‌کند و مشکلاتش را حل می‌نماید (أَعْنِي يَا خَيْرَ مَنْ أَسْتَعِينُ بِهِ) (۲۴ فراز ۱۱). او نیازها و خواسته‌های بندگان را برآورده می‌کند، همه بندگان که رانده شده‌اند و به ناامیدی رسیده‌اند که این یاری الهی، نیاز به مقدمه و شرط خاصی ندارد و بدون قید و شرط به همه بندگان تعلق می‌گیرد (فَابْتَدَأْتَنِي بِنَصْرِكَ ۴۹ فراز ۶).

بی‌نیازی خدا یعنی به هیچ چیز و هیچ کس نیازمند نیست. بی‌نیازترین موجود در هستی است و به هیچ وجه به مخلوقات خود وابسته نیست و به هیچ یک از آفریده‌ها نیاز ندارد (يَا غَنِيَّ الْأَغْنِيَاءِ) (۱۰ فراز ۳) (تَمَدَّحْتَ بِالْغِنَاءِ عَنْ خَلْقِكَ) (۱۳ فراز ۱۱) او می‌تواند انسان را از همه نیازمندی‌ها بی‌نیاز کند؛ به عبارتی، خدا نه تنها بی‌نیاز است، بلکه می‌تواند دیگران را نیز بی‌نیاز کند (يَا كَافِيَ الْفَرْدِ الضَّعِيفِ) (۲۱ فراز ۱).

دانایی خدا، یعنی او به هر چیز آگاهی دارد و علم چیزی از او پنهان نمی‌ماند (لَا يَعْزُبُ عَنْهُ عِلْمٌ شَيْءٍ) (۴۷ فراز ۲). از درخواست خیر بندگان تا ستم‌هایی که بر مظلومان روا می‌شود، همه را خبر دارد. تمام درخواست‌ها و نیازهای بندگان را می‌داند و بر خیر و صلاح آن‌ها واقف است. از همه ستم‌هایی که به مظلومان می‌شود، آگاهی دارد و از هیچ ظلمی غافل نیست (إِنِّي أَسْتَخِيرُكَ بِعِلْمِكَ) (۳۳ فراز ۱).

یکی از طرف‌های دیگر دعا در حقیقت‌یابی، انسان است که دعاکننده به درگاه الهی می‌باشد که در مقابل حقایق بدون نقص الهی، دارای حقیقت وجودی پر از کاستی است که اهم این حقایق وجودی او در فرازهای صحیفه سجادیه عبارتند از فقر، نیازمندی، نفس سرکش، بی‌پناهی.

فقر، یکی از حقیقت‌های وجودی انسان است (وَاقِفٌ بِنَابِ عِرْكَ وَوَقُوفُ الْمُسْتَسْلِمِ الدَّلِيلِ) (۱۲ فراز ۴)، (بِكَ أَنْزَلْتَ الْيَوْمَ فَقْرِي وَفَاقْتِي وَ مَسْكِنَتِي) (۴۸ فراز ۴) که نمونه‌هایی از آن، عدم طاقت بر امور سخت، ناتوانی در برابر عذاب و کیفر الهی و عدالت الهی می‌باشد (فَإِنْ قُوَّتِي لَا تَسْتَقْبِلُ بِنِقْمَتِكَ) (۳۹ فراز ۵). انسان نیاز دارد که این عجز و ناتوانی خود را از طریق توانگری مطلق خداوند و غنای کامل الهی برطرف نماید تا نیازهایش بدون پاسخ باقی نماند.

یکی دیگر از حقیقت‌های وجودی انسان، نیازمندی شدید اوست (نَسَبْتَهُمْ إِلَى الْفَقْرِ وَ هُمْ أَهْلُ الْفَقْرِ إِيَّاكَ) (۱۳ فراز ۱۲) این نیازمندی انسان، مطلق است که فقط بی‌نیاز مطلق یعنی خداوند متعال می‌تواند پاسخگوی آن باشد (يَا مَنْ يُسْتَعْنَى بِهِ وَلَا يُسْتَعْنَى عَنْهُ ۱۳ فراز ۵) و هیچ‌کس جز خداوند نمی‌تواند به‌طور کامل نیازهای او را برآورده کند؛ چراکه همه مخلوقات الهی، خود نیازمند هستند و باید از عطا و احسان کسی که از همگان بی‌نیاز باشد، بهره‌مند شوند، پس همواره نیازمند عطا و احسان خداوند بی‌نیاز هستند (لَا تَخْذُلْ مَنْ لَا يَسْتَعْنِي عَنْكَ بِأَحَدٍ دُونَكَ ۱۶ فراز ۱۶، اَللَّهُمَّ اُعِنَّا عَنْ هَيْبَةِ الْوَهَّابِينَ بِهَيْبَتِكَ ۵ فراز ۷). از دیگر حقایق وجودی انسان در فرازهای دعاها، نفس اوست که طمع شدید، به انجام هر معصیت دارد (إِزْوِ حِرْصِي عَنْ كُلِّ مَأْتَمٍ ۳۹ فراز ۱). نفس انسان بسیار دستوردهنده به زشتی و بدی و به دنبال انتخاب باطل است و در معرض هلاکت قرار دارد. برای نجات انسان از نفس اماره باید از خداوند درخواست کرد تا رحمت و توفیقش را شامل حال او نماید تا از شر و بدی نفس سرکشش محفوظ بماند و بر هوای نفس خود غلبه کند (فَإِنَّهَا مُخْتَارَةٌ لِلْبَاطِلِ إِلَّا مَا وَفَّقْتَ، أَمَارَةٌ بِالسُّوءِ إِلَّا مَا رَحِمْتَ) (۹ فراز ۴).

از دیگر حقایق وجودی انسان، پناهندگی او به حضرت حق است. در زندگی انسان مواقعی پیش می‌آید که او در خطرات انحرافی قرار می‌گیرد و احساس ترس می‌کند؛ زیرا که شیطان در عرصه‌گاه حیات انسان، برنامه‌ای جز فتنه‌گری ندارد. از طریق فتنه می‌خواهد راه انسان را به سوی بهشت ببندد. او درصدد است با دمیدن انواع وسوسه‌ها در باطن انسان، ضربه‌های مهلک و خانمان براندازی بر انسان زند. او همواره در تلاش است که انسان را از مسیر حق منحرف کند؛ لذا انسان به دلیل وجود فتنه‌ها و وسوسه‌های شیطان، به پناهگاهی امن نیاز دارد تا در مواقع خطر به او پناه برد. این پناهگاه امن، پناه بردن به عزت و جلال الهی است (اَللَّهُمَّ إِنَّا نَعُوذُ بِكَ مِنْ نَزَعَاتِ الشَّيْطَانِ الرَّجِيمِ وَ كَيْدِهِ وَ مَكَايِدِهِ) (۱۷ فراز ۱).

۲-۳. عرضه مؤثر درخواست

انسان بعد از حقیقت‌یابی، باید با مرحله عرضه مؤثر درخواست دعا آگاهی داشته باشد. این درخواست‌های مؤثر شامل اثربخش شخصی و جمعی است. درخواست اثربخش شخصی، منحصر به فرد و خاص هر شخص است و در سه دسته آمده است که عبارتند از توجه به نوع صحیح درخواست فرد، توجه به حالت درست درخواست فرد، توجه به نوع و حالت مناسب درخواست فرد. در دسته اول، درخواست اثربخش شخصی، توجه بر آن است که درخواستی مطرح شود که از نوع مناسب و مفید به حال انسان باشد که باعث ارتقای روحی و معنوی انسان و تقرب به خداوند گردد که از جمله آن‌ها می‌توان به درخواست‌هایی از نوع خودشناسی و خودسازی مانند درخواست برای کم‌دانستن

خوبی‌های انسان و زیادشمردن بدی‌های خود (اِسْتِفْلَالَ الْخَيْرِ وَ اِنْ كَثُرَ مِنْ قَوْلِي وَ فِعْلِي وَ اِسْتِكْتَارِ الشَّرِّ وَ اِنْ قَلَّ مِنْ قَوْلِي وَ فِعْلِي) (۲۰ فراز ۱۰)، درخواست اصلاح و تکمیل امور ناپسند و پسندیده انسان (اَللّٰهُمَّ لَا تَدْعُ حَصْلَةَ تَعَابٍ مِنِّيْ اِلَّا اَصْلَحْتَهَا وَ لَا اُكْرِمَةً فِيَّ نَاقِصَةً اِلَّا اَنْمَمْتَهَا) (۲۰ فراز ۶)، درخواست برای فرار دادن مرگ در دیدگانش (اَنْصِبِ الْمَوْتَ بَيْنَ اَيْدِيْنَا نَصْبًا) (۴۰ فراز ۲) و درخواست‌هایی از نوع تقرب به خداوند و رستگاری مانند درخواست بندگی شایسته و رستگاری در آخرت (مِنْ صَالِحِ الْعِبَادِ، وَ اُزْرُقْنِيْ فَوْزَ الْمَعَادِ) (۲۰ فراز ۱۸) و ...

دسته دوم، درخواست اثربخش شخصی، به حالات روحی و روانی انسان در هنگام دعا اشاره می‌کند که شامل حالت پناهندگی خالصانه به خدا و اقرار به درماندگی و بدی انسان مثل درخواست با حالت بیم و زاری و پناه‌خواهی از خداوند (وَ سَأَلْتُكَ مَسْأَلَةَ الْخَقِيرِ الدَّلِيلِ الْبَائِسِ الْفَقِيرِ الْخَائِفِ الْمُسْتَجِيرِ وَ مَعَ ذَلِكَ خَيْفَةً وَ تَضَرُّعًا وَ تَعَوُّذًا وَ تَلَوُّذًا) (۴۷ فراز ۷۴)، درخواست با حالت اقرار به درماندگی و خطاکاری انسان (قَدْ اَوْقَفْتُ نَفْسِيْ مَوْقِفَ الْاِدْلَاءِ الْمُدْنِيِّينَ مَوْقِفَ الْاَشْقِيَاءِ الْمُنَجَّرِيْنَ عَلَيْكَ الْمُسْتَخْفِيْنَ بِوَعْدِكَ) (۵۳ فراز ۲) و ....

دسته سوم، از درخواست اثربخش شخصی، ترکیبی از دو دسته قبلی، یعنی توجه به انتخاب نوع مناسب درخواست همراه با مطرح نمودن آن با حالت اثربخش است که عبارتند از درخواست‌هایی از نوع طلب خیر و رحمت و مغفرت با حالت حقارت و تسلیم انسان، مانند درخواست طلب خیر از خدا برای انسان و خشنودی و تسلیم در برابر امر محقق شده (وَ اَلْهَمْنَا مَعْرِفَةَ الْاِخْتِيَارِ، وَ اجْعَلْ ذَلِكَ ذَرِيْعَةً اِلَى الرِّضَا بِمَا قَضَيْتَ لَنَا وَ التَّلْسِيْمِ لِمَا حَكَمْتَ) (۳۳ فراز ۲)، درخواست گذشت و عفو الهی با حالت زاری (وَ اَلْهَمْنَا مَعْرِفَةَ الْاِخْتِيَارِ، وَ اجْعَلْ ذَلِكَ ذَرِيْعَةً اِلَى الرِّضَا بِمَا قَضَيْتَ لَنَا وَ التَّلْسِيْمِ لِمَا حَكَمْتَ) (۳۶ فراز ۳) و ...

درخواست اثربخش جمعی، آن دسته از درخواست‌ها هستند که درخواست مطرح‌شده با افراد دیگر در ارتباط است و در چهار دسته جمع‌آوری شده است که شامل درخواست مشترک برای خود و دیگران، درخواست عزت خود در برابر دیگران، درخواست خیرخواهی و اصلاح دیگران، عرضه نکردن درخواست خود به دیگران می‌باشد. در دسته اول، درخواست اثربخش جمعی، مواردی مطرح شده است که هم برای خود و هم برای دیگران درخواست می‌کند که نشان‌دهنده همدلی، نوع دوستی و دل‌سوزی فرد نسبت به دیگران است که عبارتند از: درخواست از خدا برای خود و دیگران (اَعِدْنِيْ مِنْ كُلِّ ذَلِكَ بِرَحْمَتِكَ وَ جَمِيْعِ الْمُؤْمِنِيْنَ وَ الْمُؤْمِنَاتِ) (۸ فراز ۱۰)، درخواست از خدا برای حفظ خود و دیگران از شر شیطان (اجْعَلْ اَبَاءَنَا

وَأُمَّهَاتِنَا وَوَالِدَاتِنَا وَأَهْلِيْنَا وَذَوِي أَرْحَامِنَا وَقَرَابَاتِنَا وَجِيرَاتِنَا مِنَ الْمُؤْمِنِينَ وَالْمُؤْمِنَاتِ مِنْهُ فِي حِرْزِ حَارِزٍ وَحِصْنِ حَافِظٍ وَكَهْفِ مَانِعٍ (۱۷ فراز ۱۰).

دسته دوم، درخواست اثربخش جمعی، درخواست عزت خود در برابر دیگران می‌باشد که در آن فرد دوست دارد در برابر دیگران ارزش و احترام داشته باشد که شامل درخواست ذلت نزد خدا و عزت در میان دیگران (ذَلَّلْنِي بَيْنَ يَدَيْكَ وَاعَزَّنِي عِنْدَ خَلْقِكَ) (۴۷ فراز ۱۱۸)، درخواست برملا نکردن امور پوشیده ننگ آور انسان در برابر چشم بزرگان و پیشوایان (لَا تُعْلِنْ عَلَيَّ عُيُونَ الْمَلَأِ خَيْرِي) (۴۱ فراز ۲) است. دسته سوم، درخواست اثربخش جمعی، درخواست خیرخواهی و اصلاح دیگران است که نشان‌دهنده نگرانی فرد نسبت به وضعیت دیگران و تمایل به اصلاح اوست که عبارتند از درخواست خیرخواهی در برابر بی‌مهری مردم و پایدار ماندن بر آن (سَدِّدْنِي لِأَنْ أُعَارِضَ مَنْ عَشَّنِي بِالنُّصْحِ) (۲۰ فراز ۹)، درخواست عفو الهی توسط انسان ستم‌دیده برای ستم‌کننده به او (فَاعْفِرْ لَهُ مَا أَلَمَّ بِهِ مِنِّي وَاعْفُ لَهُ عَمَّا أَذْبَرَ بِهِ عَنِّي) (۳۹ فراز ۲).

دسته چهارم، درخواست اثربخش جمعی، عرضه نکردن درخواست خود به دیگران است که در آن، انسان خواسته‌های خود را با دیگران در میان نمی‌گذارد و اگر هم بخواهد بندگان را رابطه بین خود و خدا قرار دهد، بهتر است به بندگان صالح رجوع کند تا درخواست او را پاسخ دهند و عزتش حفظ گردد و از ارائه درخواست به دشمنان دین جلوگیری نماید که عدم جواب دادن آن‌ها، انسان را خوار و ذلیل نکند. موارد به دست آمده، عبارتند از درخواست هر حاجت از خدا و امید نداشتن به غیر او (أَسْأَلُكَ كُلَّمَا شِئْتُ مِنْ حَوَائِجِي وَحَيْثُ مَا كُنْتُ وَصَعْتُ عِنْدَكَ سِرِّي فَلَا أَدْعُو سِوَاكَ، وَ لَا أَرْجُو غَيْرَكَ) (۵۱ فراز ۱۱) و ...

۳-۳. بخشش و اجابت

اگر انسان در مرحله اول و دوم، حقیقت واقعی خدا و خود را بشناسد و درخواست‌های خود را به صورت اصولی و صحیح مطرح نماید؛ می‌تواند مشمول مرحله سوم، یعنی بخشش و اجابت الهی گردد. مرحله بخشش و اجابت شامل دو بخش بخشش و عطای الهی و اجابت درخواست دعاکنندگان است که در بخش اول به چگونگی بخشش و عطای الهی اعم از عظمت و بزرگی عطا و بخشش الهی، فراگیری و گستردگی بخشش و احسان الهی، سهولت بخشش الهی، عطا و احسان الهی فضل‌گونه، عطا و بخشش بدون چشم‌داشت الهی، عطای مصلحت‌آمیز الهی می‌پردازد که مورد اول عظمت و بزرگی عطا و بخشش الهی شامل عطای الهی از طریق دارایی عظیم (وَ عَلِمْتُ أَنَّ كَثِيرًا مِمَّا أَسْأَلُكَ يَسِيرٌ فِي وُجْدِكَ) (۱۳ فراز ۱۹)،

بخشش الهی از نعمت‌های بزرگ و عظیم (إِنَّكَ الْمَنَّانُ بِجَسِيمِ الْمِنِّ الْوَهَّابُ لِعَظِيمِ النَّعْمِ) (۳۶ فراز ۷)، عطا و بخشش نفیس و بزرگ الهی (إِنَّكَ تُفِيدُ الْكَرِيمَةَ وَ تُعْطِي الْجَسِيمَةَ) (۳۳ فراز ۶) و ... مورد دوم، فراگیری و گستردگی بخشش و احسان الهی دربرگیرنده نعمت‌های سرشار و کامل الهی در هر حال و هر زمان (وَجَدْتُ نِعْمَكَ عَلَيَّ سَابِعَةً فِي كُلِّ شَأْنٍ مِنْ شَأْنِي وَ كُلِّ زَمَانٍ مِنْ زَمَانِي) (۵۱ فراز ۵)، پراکندگی نعمت الهی در میان تمام آفریده‌ها (فَشَتْ نِعْمَتُكَ فِي جَمِيعِ الْمَخْلُوقِينَ) (۳۹ فراز ۱۴)، گذشت گسترده الهی از بدکاران برای گشودن راه بازگشت همراه با امیدواری برای آن‌ها (فَكَمْ قَدْ لَحِقَتْ رَحْمَتُكَ بِالْمُسِيئِينَ وَ كَمْ قَدْ شَمِلَ عَفْوُكَ الظَّالِمِينَ) (۳۹ فراز ۹) و ...

مورد سوم، سهولت بخشش الهی دارای سخت نبودن بخشش معصیت‌گران بر خدا (أَنَّ التَّجَاوُزَ عَنِ الْأَثْمِ الْجَلِيلِ لَا يَسْتَصْعِبُكَ) (۱۲ فراز ۱۳)، سخت نبودن بخشش برای خدا و کاسته نشدن از او (اللَّهُمَّ إِنِّي أَسْتَوْهِيكَ يَا إِلَهِي مَا لَا يَنْقُصُكَ بَدْلُهُ وَ أَسْتَحْمِلُكَ مَا لَا يَبْهَيْطُكَ حَمْلُهُ) (۳۹ فراز ۶)، میسر نبودن نجات احدی بدون عفو الهی (لَا نَجَاةَ لِأَحَدٍ مِمَّا دُونَ عَفْوِكَ) (۱۰ فراز ۲)، بخشش الهی بدون کاستن از توانگری او (لَا يَنْقُصُهُ نَائِلٌ) (۴۸ فراز ۶)، قدرت خدا بر گذشت گناه کار و معروف به بخشش معصیت (فَأِنَّكَ مَلِيٌّ بِالْعَفْوِ ... مَعْرُوفٌ بِالتَّجَاوُزِ) (۱۲ فراز ۱۵).

مورد چهارم، عطا و احسان فضل‌گونه الهی شامل عدم استحقاق انسان برای دریافت بخشش الهی (لَا فِي عَمَلِي مَا أَسْتَحِقُّ بِهِ عَفْوُكَ) (۲۰ فراز ۱۵)، عطا الهی با وجود عدم استحقاق انسان (فَأَفْضَلْتَ عَلَيَّ وَ هُوَ يَسْتَوْجِبُ الْحُزْمَانَ) (۱۳ فراز ۲۰)، عدم شایستگی مطیع و عاصی بر عطا الهی (أَعْطَيْتَ كُلًّا مِنْهُمَا مَا لَمْ يَجِبْ لَهُ) (۳۷ فراز ۱۱) و ...

مورد پنجم، عطا و بخشش بدون چشم‌داشت الهی دربرگیرنده بخشش الهی بدون منت گذاشتن (وَ يَا مَنْ لَا يَكْدُرُ عَطَايَاةً بِالْإِفْتِنَانِ) (۱۳ فراز ۴)، عطا الهی بدون منت‌گذاری (إِنْ أَعْطَيْتَ لَمْ تُشِبَّ عَطَاءَكَ بِمَنْ) (۴۵ فراز ۵)، عطا الهی بدون چشم‌داشت (وَ أَتَى الَّذِي لَا يَزْعَبُ فِي جَزَاءٍ مَنْ أَعْطَاهُ) (۱۶ فراز ۱۱) و مورد ششم عطا مصلحت‌آمیز الهی دارای عطا الهی براساس صلاح بندگان نه خواسته آن‌ها (وَ يَا مَنْ لَا تُبَدِّلُ حِكْمَتَهُ الْوَسَائِلَ) (۱۳ فراز ۳)، خیر بودن همه عطایای الهی (وَ لَا مِنْ الْخَيْرِ إِلَّا مَا أَعْطَيْتَ) (۶ فراز ۱۱).

بخش دوم مرحله بخشش و اجابت، مربوط به اجابت درخواست دعاکنندگان می‌باشد که شامل سهولت اجابت در دایره وسیع الهی و ضمانت او در اجابت خواسته‌هاست. در این راستا، خداوند متعال به بندگان وعده داده است که خواسته‌هایشان را برآورده کند و دعایشان را بی‌پاسخ نگذارد و این کار برای خدا آسان و ساده است. مورد اول آن، یعنی سهولت اجابت در دایره وسیع الهی شامل سپردن همه حوائج

به خدا (حُسْنِ تَقْدِيرِكَ لِي فِي جَمِيعِ الْأُمُورِ) (۱۳ فراز ۲۳)، ارائه کل حاجات به خدا (اللَّهُمَّ أَعْطِنِي كُلَّ سُؤْلِي) (۲۵ فراز ۹).

مورد دوم آن، یعنی ضمانت الهی در اجابت خواسته‌ها دارای ضمانت الهی برای اجابت دعای بندگان (يَا مَنْ صَمِنَ لَهُمْ إِجَابَةَ الدُّعَاءِ) (۱۲ فراز ۱۰)، ضمانت اجابت دعا توسط خدا (لَا تَمْنَعْنِي الْإِجَابَةَ وَ قَدْ صَمِنْتَهُالِي) (۲۵ فراز ۹)، واجب بودن پذیرش دعای بندگان توسط خداوند (نَحْنُ الْمُصْطَرِّوْنَ الَّذِيْنَ أَوْجَبْتَ إِجَابَتَهُمْ) (۱۰ فراز ۴)، وعده الهی برای اجابت دعای بیچارگان (عَرَفْنِي مَا وَعَدْتَ مِنْ إِجَابَةِ الْمُصْطَرِّينَ) (۱۴ فراز ۱۲).

۴. نتیجه گیری

صحبۀ سجادیه گنجینه‌ای از دعا‌های ارزشمند است که ابعاد مختلف زندگی انسان را در بر می‌گیرد. یکی از جنبه‌های مهم این دعاها، جنبه تربیتی آنهاست. در این نوشتار با بررسی جامع دعاها، سیر تربیتی دعا استخراج شده که دارای سه مرحله حقیقت‌یابی، عرضه مؤثر درخواست، بخشش و اجابت است.

در این سیر تربیتی استخراج شده، ابتدا باید مرحله حقیقت‌یابی مدنظر قرار گیرد؛ یعنی انسان باید با حقیقت‌یابی درست و صحیح عطاکننده و دعاکننده به شناخت عمیق از خدا و خود برسد. در این شناخت، انسان به‌عنوان دعاکننده به فقر و نیازمندی مطلق و ادامه‌دار خود واقف می‌گردد و می‌فهمد که از درون با نفس سرکش و از برون با انسان‌های مشابه خود که سراپا نیاز هستند، مواجه است؛ هیچ پناهی برای خود ندارد و خوار و ذلیل و دست‌خالی است؛ لذا دست‌نیاز به پیشگاه الهی که بی‌نیاز مطلق است، دراز می‌کند؛ چراکه می‌داند خدا از همه کس به احوالش داناتر است. دانایی که به تمام زوایای درخواستش آگاه است. توانایی گشایش و حل بلاها و گرفتاری‌های او را دارد و می‌تواند با عطای کامل و سرشار خود، بی‌نیازش کند و هیچ کس هم نمی‌تواند این قدرت را از او سلب نماید.

وقتی انسان به حقیقت نیازمند خود پی برد و احساس کرد که باید خواسته‌های خود را به بی‌نیاز مطلق یعنی خدا عرضه کند، قسمتی از مسیر اجابت درخواستش را طی کرده است، اما کافی نیست؛ لازم است مرحله بعدی یعنی عرضه مؤثر درخواست را هم بداند تا با به‌کارگیری آنها، به‌صورت صحیح و مؤثر دعا نماید و سریع‌تر و بهتر در فرایند بخشش و اجابت قرار گیرد.

درخواست‌های مؤثر استخراج شده، دارای دو نوع شخصی و جمعی هستند. درخواست اثربخش شخصی، مرتبط با خود فرد است. یکی از آن‌ها اشاره دارد به این که، درخواست‌ها باید از نوع مناسب و مفید به حال انسان مانند خودشناسی و خودسازی، تقرب به خداوند و رستگاری، اصلاح دنیا و آخرت و توسل به خداوند باشد. مورد دیگر، این است که انسان به حالات مؤثر روحی و روانی خود در هنگام دعا مانند پناهندگی خالصانه به خدا و اقرار به درماندگی و بدی انسان، حالت رضایت انسان در برابر داده‌های الهی و داشتن حالت امید و رجا عنایت داشته باشد. مورد بعدی به التفات دوجانبه به استفاده هم‌زمان از نوع مناسب درخواست و حالات مؤثر انسان در آن مانند درخواست‌هایی از نوع طلب خیر و و رحمت و مغفرت با حالت حقارت و تسلیم انسان و درخواست‌هایی از نوع هدایت و کمال با حالت توسل به صفات الهی توجه کرده است که این مورد آخر نسبت به دو مورد قبلی، جامع‌تر و کامل‌تر اشاره دارد.

درخواست اثربخش جمعی، با دیگران در ارتباط است که مورد اول این است که درخواست‌های انسان فقط منحصر به خود او نباشد، بلکه برای خود و دیگران دعا کند و نوع دوستی خود را نسبت به دیگران به اثبات برساند. مورد دیگر، درخواست عزت برای خود در برابر دیگران است؛ به طوری که دیگران برایش احترام شوند. مورد بعدی، درخواست خیرخواهی و اصلاح برای دیگران است. در این درخواست، انسان علی‌رغم بی‌مهری دیگران، به دنبال عفو طرف‌های مقابل است و با عقیده‌ای راسخ و پایدار، صلاح دیگران را دنبال می‌کند. مورد دیگر، این که درخواست خود را بر دیگران عرضه نکند، بلکه آن‌ها را رابط بین خدا و خود قرار دهد. در این راستا، بهتر است بندگان صالح را رابط قرار دهد تا با پاسخ‌گویی آن‌ها، عزتش حفظ گردد و درخواستش را پیش دشمنان دین نبرد تا پاسخ ندادن آن‌ها، باعث ذلتش نشود.

وقتی انسان دو منظر حقیقت‌یابی و عرضه مؤثر درخواست را دنبال نمود، زمینه مرحله یعنی بخشش و اجابت الهی فراهم می‌گردد. در این نوشتار، بخشش و اجابت الهی دو بخش دارد. بخش اول یعنی بخشش و عطای الهی، به بزرگی و نامحدود بودن عطا و بخشش خدا اشاره دارد که نعمت‌های سرشار و کامل بدون کاستی خود را، در هر حال و هر زمان به همه آفریده‌هایش می‌دهد و احدی را از آن منع نمی‌کند. این بخشش شایسته‌ترین بخشش می‌باشد و از بخشش هر کس دیگری، برتر است؛ به طوری که گناهکاران را هم شامل می‌گردد و نسبت به محرومیت الهی وسعت بیشتری دارد که جزء روش و عادت الهی است و انجام آن برای خدا، سخت نیست و چیزی از توانگری او نمی‌کاهد.

مطیع و عاصی، شایستگی برخورداری از عطای الهی را ندارند؛ لذا آنچه به انسان عطا می‌شود، از باب فضل و رحمت الهی است، حتی بخشش بنده بر بنده دیگر نیز با بهره‌گیری از فضل الهی صورت

می‌گیرد که به درخواست و عدم درخواست انسان تعلق می‌گیرد، اما در مواقعی که درخواستی از سوی انسان صورت نگرفته است، بی‌مقدمه عطا می‌گردد. هم‌چنین عطا و بخشش الهی، بدون منت و چشم‌داشت و براساس صلاح بندگان نه خواسته آن‌ها عطا می‌شود که همگی خیر هستند.

بخش دوم که بخشش و اجابت است، مربوط به اجابت درخواست دعاکنندگان می‌باشد. در این بخش، باید تمام حوائج را به جایگاه درخواست انسان و رواکننده حاجت او یعنی خدا سپرد. وقتی انسان در موقعیت درماندگی قرار می‌گیرد، به خدا پناه می‌برد، به خدا اعتماد می‌کند، امید به رحمت الهی دارد و به قدرت او چشم دوخته است؛ حاجتش پیش از رسیدن به نهایت کرم الهی به اجابت می‌رسد که این کار برای خدا سهل و آسان است؛ زیرا، خداوند پذیرش دعای بندگان را بر خود واجب کرده و برآوردن درخواست آن‌ها را تضمین نموده و به آن‌ها وعده داده است که دعایشان را به اجابت برساند.

فهرست منابع:

- احمدی فراز، مهدی. (۱۳۹۲). «الگوپذیری از دعاهای صحیفه سجادیه و تأثیر آن بر سلامت». پژوهش‌نامه حکمت اهل بیت (ع). (۱)، ۱۷-۳۰.
- انصاریان، حسین. (۱۳۸۹). تفسیر و شرح صحیفه سجادیه. قم: نشر دارالعرفان.
- انصاریان، حسین. (۱۴۰۱). صحیفه سجادیه. قم: نشر آیین دانش.
- امامی، محمد؛ جعفر، آشتیانی محمدرضا. (۱۳۷۳). ترجمه و شرح صحیفه سجادیه. انتشارات اسوه.
- نجاتی حسینی، محمد. (۱۳۹۲). «دعا: یک کنش اجتماعی دینی-مؤثر، مستمر، فراگیر(تحلیل ادبیات دعاپژوهی)». مطالعات و تحقیقات اجتماعی در ایران. (۱)، ۲-۳۷-۶۰.
- بشیر، حسن؛ مؤذن، کاظم. (۱۳۹۳). «الگوی ارتباطی-فرهنگی دعا در فرهنگ اسلامی-شیعی با تأکید بر ادعیه صحیفه سجادیه». دین و ارتباطات، ۲۱(۲)، ۳۹-۷۰.
- بهشتی، سعید؛ قریب، مسعود. (۱۳۹۰). «نقش دعا در تربیت انسان از دیدگان قرآن و کلام معصومین». عقل و دین، ۳(۱)، ۲۹-۵۹.
- افراسیابی، فاطمه؛ مولوی، علی. (۱۴۰۱). «نقش دعا در بحران‌های اخلاقی انسان معاصر(با تکیه بر معارف صحیفه سجادیه)». دوفصل‌نامه دعاپژوهی، ۳(۲)، ۱۴۷-۱۶۸.
- ارزگانی، محمدمین. (۱۴۰۱). «آداب حاجت‌خواهی در صحیفه سجادیه». ره‌توشه‌های رمضان، ۳(۹)، ۸۳-۹۱.
- ابراهیمی، مهدی. (۱۳۸۳). «جلوه‌های عرفانی دعا در صحیفه سجادیه». اندیشه دینی، ۶(۱۳)، ۱-۱۶.
- سلمان‌پور، محمدجواد. (۱۳۸۴). «فرهنگ‌سازی امام سجاد(ع) / با زبان دعا». اندیشه دینی، ۷(۱۷)، ۸۵-۱۰۶.
- پاشایی، وحید؛ ایزدی، محمدعلی؛ سجادی‌پور، حسن. (۱۴۰۱). «آسیب‌شناسی معرفت‌شناختی دعا در فرهنگ شیعه». دوفصلنامه دعاپژوهی، ۲(۲)، ۱-۱۱.

- طباطبایی، محمدکاظم. (۱۳۸۹). تاریخ حدیث شیعه ۱. تهران: سازمان مطالعه و تدوین کتب علوم انسانی دانشگاه‌ها.
- عابدی جعفری، حسن؛ تسلیمی، محمدسعید؛ فقیهی، ابوالحسن؛ شیخزاده، محمد. (۱۳۹۰). «تحلیل مضمون و شبکه مضامین». تهران، مجله اندیشه راهبردی، ۵(۲).
- علی‌زاده، مهدی؛ فدایی، مهدی. (۱۳۹۱). آیین زندگی. اخلاق کاربردی، قم: نشر معارف.
- خنیفر، حسین؛ مسلمی، ناهید. (۱۳۹۵). اصول و مبانی روش‌های پژوهش کیفی. تهران: نگاه دانش.
- Braun, V. & Clarke, V. (2006), "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology*, Vol. ۳, No. ۲, Pp. 101- 77

